

Röster i rätten

ANNA HOLLANDER är docent i rättsvetenskap och har undervisat i socialt arbete och rättsvetenskap i Umeå och Stockholm sedan 1971. För närvarande är hon universitetslektor i socialt arbete med inriktning mot socialrätt i Stockholm, och samtidigt knuten till rättsvetenskapliga institutionen vid Umeå universitet. MARITHA JACOBSSON är fil.mag. och doktorand i medie- och kommunikationsvetenskap vid Umeå universitet. Hon undervisar även i organisationskommunikation. STEFAN SJÖSTRÖM är fil.dr i kommunikation mellan människor (en närmare presentation av honom finns i anslutning till artikeln Hemligt och hemligt i detta nummer av Kulturella Perspektiv).

Igår fattade länsrätten beslutet. Ett oenigt beslut. Eva Stendahl får inte sonen Adrian tillbaka. – Jag blir tokig, säger Eva Stendahl när hon just fått beskedet. De har förvrängt det jag har sagt och vänt på det så nu vet jag inte vad jag gör. ”De” är länsrätten. Igår kom dess beslut. En oenig länsrätt beslutar att socialförvaltningens tvångsvård av Adrian, elva månader, ska bestå.²

För Eva har livssituationen förändrats radikalt sedan sonen Adrian tvångsomhändertogs och enligt länsrättens beslut ska omhändertagandet inte upphöra. Eva är upprörd och menar att länsrätten endast tagit hänsyn till socialnämndens uppgifter och inte beaktat andra fakta som finns i fallet. Hon anser att hon inte fått komma till tals på ett tillfredsställande sätt. Vår avsikt är inte att diskutera vad som är rätt eller fel i sakfrågan. Vad som är uppenbart är att kommunikationen i liknande fall är komplicerad. Detta fall får därför endast fungera som en illustration för att belysa en del av den problematik som finns i samband med tvångsomhändertagande. Eva anser att hennes utsaga förvrängts och missuppfattats i den rättsliga processen och hon är besviken på både socialförvaltningen och länsrättens agerande.

Samhället, som i det här fallet representeras av socialnämnden, har dubbla funktioner, vilket vi studerar i ett nyligen påbörjat forskningsprojekt³. Samhällets uppgift är dels att vårda/hjälpa och dels att kontrollera medborgaren (Piven & Cloward 1972; Midré 1990; Salonen 1994). När myndigheter beslutar om tvång sätts motsättningen mellan dessa funktioner på sin spets. Livssituationen för den enskilde förändras dramatiskt, familjer splittras, psykiskt sjuka och missbrukare låses in. Trots detta finns ett omfattande stöd från allmänheten att vård i vissa fall ska genomföras med tvång, bland annat för att skydda barn mot sina föräldrar. Andra exempel där tvångsvård anses acceptabelt

är när personer (missbrukare och psykiskt sjuka) anses vara farliga för sig själva eller för andra i samhället (Kjellin 1996).

Tvångsomhändertagandet har föregåtts av en utredning, från socialnämnden i LVU och LVM (LVU lag med särskilda bestämmelser om vård av unga, LVM lagen om vård av missbrukare i vissa fall) eller från chefsöverläkare i LPT (lagen om psykiatrisk tvångsvård). Den enskilde har dock möjlighet att ifrågasätta beslutet i en rättslig process. I Sverige är det förvaltningsdomstolar som har till uppgift att hantera konflikter mellan enskilda medborgare och myndigheter. Terapeutisk rätt innebär att kriterierna för ingripanden i de olika lagarna definieras utifrån överväganden om vad som är bäst för den berörda medborgaren.

Vårt projekt innebär att vi ska studera den komplicerade kommunikationssituation som uppstår i samband med den rättsliga processen. Förutom att ta del av utredningar och domslut så kommer vi att studera muntliga förhandlingar i LVU-, LVM- och LPT-mål samt göra intervjuer med berörda parter. Vad som är speciellt intressant att studera är den dubbla roll som socialsekreterare och psykiatrer har då de dels ska fungera som vårdare och dels som motpart i en roll som kan likna en åklagares. Förvaltningsprocessen baseras oftast på skriftlig information men i mål om frihetsberövanden eller andra ingripanden i enskildas liv finns specialregler som gör muntlig förhandling obligatorisk i länsrätten (Wennergren 1996). Det innebär bland annat att den enskildes sociala situation och de problem hon har ska tolkas i förhållande till den situation som råder vid det aktuella tillfället (Nordström & Thunved 1998). Vad som framför allt intresserar oss är kommunikationen mellan parterna, det vill säga medborgar-

parten och den offentliga parten (socialnämnden eller chefsöverläkaren) i de muntliga förhandlingarna.

REKONTEXTUALISERINGAR

För att studera vad som händer vid de muntliga förhandlingarna är det viktigt att förstå vad som hänt innan förhandlingen, vilket bland annat uttrycks i den utredning som ligger till grund för tvångsomhändertagandet. Varje ärende där tvångsvård aktualiseras har sitt ursprung i konflikter som uppstått i individens vardagsliv. På ett eller annat sätt har en myndighet kommit att engagera sig i fallet och ansöker om vård. Därefter har en bedömning gjorts om att det föreligger ett behov av tvångsvård.

Härmed har konkreta sociala konflikter i en vardagsverklighet rekontextualiseras i ett bestämt institutionellt sammanhang. I regel finns en särskild yrkesgrupp, t.ex. socialsekreterare eller psykiatrer, som anses besitta en särskild kompetens att bedöma behovet av vårdande insatser utifrån exempelvis psykologiska eller medicinska grunder. Det är dessa professionella som har att tillämpa lagens kriterier för när tvångsåtgärder kan sättas in. Den expertkunskap som dessa professioner omfattar, t.ex. ett psykodynamiskt behandlingsperspektiv, blir en central tolkningsram i förståelsen av omständigheterna i det enskilda fallet.

För att garantera individens rättssäkerhet ska myndighetens beslut om tvångsvård granskas av en länsrätt. Här sker en ny rekontextualisering av fallet till de tolkningsramar som gäller för den juridiska institutionen. Vad som anses vara rättsligt relevanta fakta och omständigheter kan uppfattas mycket olika av jurister

och sociala experter. För den medborgare som utsätts för tvång kan uppgiften att driva sin sak i rätten te sig problematisk.

KOMMUNIKATIVA ASPEKTER

Liksom alla juridiska frågor, hanteras de svåra bedömningarna om tvångsingenjandena alltid i språkliga praktiker såsom utredningar, muntliga förhandlingar, protokoll och domslut (jfr Holstein 1993). En juridisk analys av partsförhållanden och klargöranden av rättens roll i förvaltningsprocessens kan fördjupas med hjälp av en detaljerad analys av samtalet i länsrätten. Diskursanalys gör det möjligt att på ett konkret plan synliggöra kritiska aspekter av kommunikationen, till exempel patriarkala strukturer.

En domstolsförhandling är ett specialfall av vad som kan kallas *institutionellt samtal* (jfr Agar 1985), där lekmän möter professionella eller experter. Denna typ av samtal är i regel asymmetriska, eftersom lekmän och professionella har olika möjligheter att kontrollera samtalet. I den meningen träder alltså ofta missbrukaren, patienten, föräldern och barnet som part in i domstolens lokaler med en underordnad interaktionell status (jfr Adelswärd m.fl. 1987). Det generella förhållandet av asymmetri mellan lekmän och experter i institutionella samtal både mildras och förstärks på olika sätt i domstolen. Å ena sidan förhindrar den strikt formaliserade ordningen av samtalet den enskilde som part att fritt framställa sina argument utifrån sitt eget perspektiv. Å andra sidan tillhandahåller lagen regler för interaktionen som syftar till att ge den enskilde likartade möjligheter som den offentliga parten att presentera sin uppfattning av saken (jfr Cicourel 1995; Aubert 1976).

Med ett begrepp inspirerat av Mishler (1984), som har studerat patient-läkarsamtal, kan sägas att den enskilda parten talar med *livsvärldens röst* (the voice of the lifeworld) medan hennes motpart talar med *terapivärldens röst* (the voice of therapy). Grunden för den enskilda partens förståelse ligger i hennes vardags-erfarenheter av sin livssituation, medan det som strukturerar den offentliga partens förståelse är förhållanden och regler i den terapeutiska institution som engagerat sig i medborgaren. I domstolsprocessen förändras samspelsituationen mellan två aktörer till ett samspel mellan tre (Aubert 1968; 1976). Den redan problematiska förståelsen mellan medborgaren och myndigheten kompliceras här genom den rekontextualisering som sker i domstolen där den *juridiska rösten* kan förväntas bli överordnad (jfr Aubert 1968, Ceasar-Wolf 1984; Sarat & Felstiner 1995). Det som intresserar oss mest är vad som händer när dessa tre röster möts.

Ett relevant exempel, även om det inte har med tvångsvårdssituationer att göra, är studier som har gjorts av vad som händer i rätten i samband med våldtäktsmål. Några som tar upp denna problematik är Conely och O'Barr (1998). De menar att rättsystemet har en patriarkal struktur, framför allt lagarna som är skrivna från ett manligt perspektiv vilket får konsekvenser för den rättsliga processen. Detta har bland annat uppmärksammats i diskursiva studier som gjorts i samband med våldtäktsfall (Matoesian 1995). Det visade sig att oavsett hur kvinnan framställde våldtäkten i rätten så förlorade hon. Om kvinnan beskrev sig själv som emotionell uppfattades hon som lättsinnig medan om hon i stället beskrev att hon var lugn och kontrollerad i samband med våldtäkten betraktades hon som beräknande. I de

flesta fallen blev resultatet att kvinnan inte bedömdes vara trovärdig eller att hennes uppgifter inte ansågs vara rättsligt relevanta. Vad forskarna uppmärksammade var att den språkliga praktiken i rättsalen som byggde på patriarkala strukturer innebar att kvinnornas möjlighet att få tolkningsföreträde försvårades.

TVÅ SORTERS DISKURSIV LOGIK

En viktig aspekt av vad som sker i den rättsliga prövningen är kampen mellan olika verklighetsbeskrivningar (jfr Potter 1996; Allen 1990). Domstolsprocessen i terapeutiska mål fokuserar ofta på den enskildes kompetens och vilja att ta ansvar för sitt liv. En viktig uppgift för den enskilde blir därför att framställa sig som en kapabel, ansvarsfull och trovärdig person. Förhandlingen i domstolen blir då en scen för *impression management* och strategisk interaktion (Goffman 1959; 1969). Socialarbetare, läkare, psykiatrer och andra offentliga parter, å andra sidan, behöver framställa sig som kompetenta professionella för att kunna övertyga rätten om att den bedömning de gjort av den enskildes vårdbehov är riktig.

I detta sammanhang kan en länsrättsförhandling sägas följa två typer av diskursiv logik – legitimerandets logik (logic of justification) och försoningens logik (logic of reconciliation) (jfr Pfohl 1978; Sjöström 1997). *Legitimerandets logik* är central eftersom den grundläggande ramen för samtalet är konflikten mellan två (eller fler) parter. Såväl skriftliga inlagor som muntliga yttranden tjänar till att legitimera en viss ståndpunkt, oavsett om det är den enskilda partens, den offentliga partens eller domstolens. Uppgiften för varje aktör blir att presentera sina bidrag till

diskursen i en retorisk form som svarar mot hennes ståndpunkt.

Samtalet i rätten bygger på grundantagandet att aktörerna faktiskt kan mötas, att det finns utrymme för ömsesidig förståelse. Alla inlägg måste inordnas under för den rättsliga diskursens centrala villkor om objektivitet och rationalitet. Detta uttrycks i *försoningens logik*, där samtliga aktörer måste presentera sina bidrag i en form som uttrycker en möjlighet till gemensam förståelse. Genom försoningens logik etableras en bild av att fallet har behandlats på ett rationellt och objektivt sätt i en kollektiv process. Även om samtliga aktörer upprätthåller både försoningens och legitimerandets logik i hela den juridiska diskursen, framstår den senare tydligast i domstolens dom. Domen fyller funktionen att demonstrera att rätten tolkat lagen på ett rimligt sätt i det givna fallet, vilket innebär att domen kommer att följa en retorik som framhäver de omständigheter som står i överensstämmelse med utfallet. Därför är det t.ex. inte ovanligt att ett beslut om tvångsvård motiveras med direkta citat från lagen (Hollander 1985; Sjöström 1997). På liknande sätt fyller också domen funktionen att demonstrera att förhandlingen har varit ett genuint möte mellan parterna. Den förmedlar, enligt försoningens logik, att konflikten lösts genom att rätten beaktat synpunkter från alla inblandade.

NÄR TERAPI GÅR FÖRE RÄTT

Exempel på forskning som har uppmärksammat rättstillämpning av vad vi kallar terapeutisk rätt⁴, kan bland annat hämtas från studier som uppmärksammat psykiatrisk tvångsvård. Den första betydande svenska studien av psykiatrisk tvångsvård

utfördes av Hetzler (1978), som menar att de legala garantierna för patienternas självbestämmande (enligt den tidigare gällande Lagen om sluten psykiatrisk vård i särskilda fall) fått mycket begränsad reell betydelse. Hetzler studerade i huvudsak vilka förutsättningar för vård som användes genom att studera dokument såsom utskrivningsnämndsbeslut. En annan undersökning där både dokument och muntliga förhandlingar har studerats är Sjöströms (1997) studie av hur kliniker tillämpar lagen. Han menar att det finns ett paternalistiskt förhållningssätt, där kliniker kan betraktas som *användare* snarare än som *följare* av regler. Beträffande den rättsliga prövningen redovisar Sjöström (a.a.) resultat som visar att de professionella aktörerna i länsrätten – domare, behandlande läkare, sakkunnig läkare och även patientens biträde – i första hand behandlar den enskilde som patient och inte som en part i juridisk mening. Det förefaller som om jurister tämligen ofta låter egna terapeutiska bedömningar om vad som är bäst för patienten styra handlandet, snarare än att betona rättssäkerhetsfrågorna. I länsrätten skapas en gemensam anda av att de professionella tillsammans försöker åstadkomma det som blir bäst för patienten. Den försöningslogik som upprätthålls av de professionella aktörerna gör att den konflikt som är utgångspunkt för förhandlingen kommer att tonas ned.

När det gäller länsrättens domar följs en legitimerande logik genom att faktautsagor från patientparten som strider mot chefsöverläkarens uppfattning sällan beskrivs när rätten beslutar att tvångsvården ska förlängas. I domarna förekommer inga beskrivningar av vilka överväganden som lett till att man valt att betrakta chefsöverläkarens faktabeskrivning som den mest

trovärdiga. I Sjöströms analys ter det sig mycket svårt för patienter att få till stånd en ändring av chefsöverläkarens beslut om tvångsvård i länsrätten. Dessa resultat liknar vad som rapporteras från liknande studier av psykiatrisk tvångsvård i England och USA (Holstein 1993; Warren 1982; Peay 1989). Det förefaller alltså som om terapeutiska överväganden spelar en central roll inte bara i lagstiftningen, utan även i den formella hanteringen av tvångsvårdsärenden i förvaltningsdomstolar. I barnavårdsmål kompliceras situationen genom att både föräldrar och barn är parter. Syftet med ansökan om tvångsvård av barnet är att tillgodose barnets välfärd och bästa, ett syfte som samtliga parter anser sig företräda. Barnets position har stärkts i lagstiftningen genom att regler har införts som ger barnet rätt att komma till tals i alla frågor som berör honom eller henne.

Det för oss centrala dilemmat är att själva relationen mellan parterna bygger på terapeutisk grund, dvs. omsorgen om den enskilde i domstolsförhandlingar som gäller tvångsvård. Den enskilde kan uppleva att de uppgifter hon lämnat till sin behandlare används "mot" henne i en tvångssituation. Om hon vägrar att respektera myndighetens bedömning av vårdbehovet, riskerar hon att detta ses som indikation på bristande samarbetsvilja eller dålig sjukdomsinsikt, vilket kan få konsekvensen att motiven för tvångsvård stärks. Ett dilemma är de dubbla roller av terapeut och motpart som myndighetsrepresentanten får i dessa processer, vilket kan innebära att det uppstår tillitsproblem och att relationen mellan terapeut och patient försämras. Något som även kan påverka den rättsliga processen. Vilket vi hoppas kunna belysa via analyser av samtal i rätten.

NOTER

- ¹ Författarordningen baseras på alfabetisk ordning.
² Artikeln är skriven av Torbjörn Karlgren och har publicerats i *Karlskoga Tidning* den 12 juli 1999.
³ Forskningsprojektet: *Terapeuten som motpart – förvaltningsprocessen i mål om tvångsvård*. Finansieras av Socialvetenskapliga forskningsrådet 2000–2003.

REFERENSER

- Adelswärd, V.; Aronsson, K.; Jönsson, L. & Linell, P., 1987. "The unequal distribution of interactional space: Dominance and control in courtroom interaction." I: *Text* 7 (4):313–346.
- Agar, M., 1985. "Institutional Discourse." I: *Text* 5, 147–168.
- Allen, D. (ed.), 1990. *Conflict Talk. Sociolinguistic Investigations of Arguments in Conversations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aubert, V., 1968. *Det dolda sambället*. Stockholm: Bonniers förlag.
- Aubert, V., 1976. *Rettens sosiale funksjon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Caesar-Wolf, B., 1984. "The construction of 'adjudicable evidence' in a West German civil hearing." In Danet, B. (ed.), *Studies in Legal Discourse*. I: *Text* 4 (1–3), 143–172.
- Cicourel, A., 1995. *The Social Organization of Juvenile Justice*. Transactional Publishers US.
- Conley, J. & O'Barr, W., 1998. *Just Words. Law Language and Power*. Chicago: University of Chicago Press.
- Goffman, E., 1969. *Strategic Interaction*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Goffman, E., 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday.
- Hetzler, A., 1978. *I behov av vård? Hur lagen om sluten psykiatrisk vård tillämpas*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Hollander, A., 1985. *Omhändertagande av barn. En studie av barnavårdsmål vid förvaltningsdomstolarna åren 1974, 1977 och 1982*. Stockholm: Aktuell juridik förlag.
- Holstein, J., 1993. *Court-Ordered Insanity. Interpretative Practice and Involuntary Commitment*. New York: Aldine de Gruyter, Hawthorne.
- Kjellin, L., 1993. "Medical and social paternalism. Regulation of and attitudes towards compulsory psychiatric care." I: *Acta Psychiatrica Scand* 1993: 88, 415–419.
- Matoesian, G. M., 1995. "Language Law and Society. Policy implications of the Kennedy Smith rape trial." I: *Law & Society* 29:669–701.
- Midré, G., 1990. *Bot, Bedring eller bröd*. Oslo.
- Mishler, E., 1984. *The Discourse of Medicine. Dialectics of Medical Interviews*. New Jersey.
- Norström, C. & Thunved, A., 1998. *Nya sociallagarna*. Stockholm: Norstedts.
- Peay, Jill., 1989. *Tribunals on Trial. A Study of Decision-Making under the Mental Health Act 1983*. Oxford: Clarendon Press.
- Pfohl, Stephen J., 1978. *Predicting dangerousness. The social construction of psychiatric reality*. Lexington, Massachusetts: Lexington books.
- Piven, F. F. & Cloward R., 1974. *Regulating the Poor*, London: Tavistock Publications.
- Potter, J., 1996. *Representing Reality: Discourse, Rhetoric, and Social Construction*. London: Sage.
- Salonen, Tapio, 1994. *Välfärdens marginaler*. Stockholm: Publica.
- Sarat, A. & Felstiner, W. L.F., 1995. *Divorce Lawyers And Their Clients: Power & Meaning In The Legal Process*. New York: Oxf. Univ. Press.
- Sjöström, S., 1997. *Party or Patient? Discursive Practices Relating to Coercion in Psychiatric and Legal Settings*. Umeå: Boréa.
- Warren, Carol, 1982. *The Court of Last Resort. Mental Illness and the Law*. University of Chicago: Chicago Press.
- Wennergren, B., 1996. *Förvaltningsprocess*. Stockholm: Norstedts förlag.

SUMMARY

Voices in Court

In the ongoing project: *Therapist and adverse party – court hearings about coercive intervention*, we analyze the communication process in court hearings concerning cases where citizens are subjected to coercive measures (compulsory care for psychiatric patients and drug abusers, social authorities' interventions to separate children from their parents). The primary purpose is to analyze the dilemma of balancing two seemingly incompatible roles for chief psychiatrists and social workers: to be "on the client's side" in clinical and social work settings, while acting as a formal adverse party to the client in the courtroom.